

SAFEVİ ŞAHLARININ BANİLİĞİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

A. Damla Gürkan Anar*

Öz

Bu makalede, Safevi şahlarının mimariyi himayesi ve imar faaliyetleri, zamanın kültürel, siyasi ve dini bağlamıyla ilişkilendirilerek incelenmektedir. Safevi Devleti'nin başlangıcı ve yıkılışı arasındaki yaklaşık iki asırlık dönem kronolojik olarak incelenmektedir. Safevi şahları arasındaki en faal baniler olmaları sebebiyle, Şah Tahmasb ve I. Abbas dönemleri, bu makalenin odak noktasını teşkil etmektedir. Makalenin temel tezi, Safevi Hanedanı'nın İmami Şiilik inancı ve merkezi imparatorluk ideali çevresinde geliştirdiği dini-siyasi paradigma ve buna bağlı olarak gelişen temsilîyet politikasının, şahların baniliğini şekillendiren en temel unsurlardan biri olduğudur.

Anahtar Kelimeler: Safevi Mimarisi, Safevi Tarihi, Safevi Şahları, Banilik, Şah Tahmasb, I. Abbas.

* Doktora Öğrencisi, Boğaziçi Üniversitesi, Boğaziçi Üniversitesi, adamlagurkan@gmail.com

AN ASSESSMENT OF THE SAFAVID SHAHS' ARCHITECTURAL PATRONAGE

A. Damla Gürkan Anar*

Abstract

In this article, architectural patronage of the Safavid shahs is investigated in relation with the cultural, political and religious context of the era. The period between the rise and fall of the Safavid state is examined chronologically. The reigns of Shah Tahmasb and Abbas I constitute the focus of this article because these two Safavid monarchs were the most active architectural patrons of the Safavid state. The main claim of this article is that the Safavid dynasty's religio-political paradigm and policies of representation were among the main veins that nourished architectural patronage of the Safavid shahs.

Keywords: Safavid Architecture, Safavid History, Safavid Shahs, Architectural Patronage, Shah Tahmasb, Abbas I.

* Boğaziçi Üniversitesi, Phd Candidate, Boğaziçi University, adamlagurkan@gmail.com

Giriş

İslam sanatı ve mimarisinin farklı dönemler ve coğrafi bölgelerdeki gelişimini inceleyen pek çok araştırmacı, farklı sanat üslupları ve mimari kültürlerin oluşumunda, farklı hanedan mensuplarının sanatı himaye ve imar faaliyetlerinin önemli bir rol oynadığını ortaya koymuştur. Özellikle 1990 sonrası dönemde disiplinler arası çalışmaların artmasıyla beraber, İslam sanatı ve mimarisi üzerine araştırma yapanlar, sanat ve mimarlık tarihinin klasik yöntemini tarih ve kültürel araştırmalar disiplinlerinin yöntem ve bulgularıyla harmanlayarak, sanat eserleri ve mimari yapıları kültürel ve tarihsel bağlamları içinde yorumlayan çalışmalar ortaya koymuşlardır. Sayı ve içerik bakımından kısıtlı olsa da, Osmanlı, Safevi ve Babüri devletlerinin hüküm sürdüğü erken modern dönemin sanat ve mimarisini, tarihsel ve kültürel bağlamı içinde inceleyen araştırmalar da mevcuttur.¹ Bu araştırmalar sayesinde, sanat ve mimariyi himaye eden hükümdar ve saray elitlerinin dini, siyasi, kültürel ajandaları ile dönemin sosyal, kültürel ve ekonomik şartlarının, sanat ve mimari kültürün oluşumunda önemli bir rol oynadığı ortaya konmuştur. Bu yazıda, söz konusu literatürün ortaya koyduğu bulgu ve yöntemler çerçevesinde, Safevi şahlarının baniliği ve bu dönemdeki mimari kültürün gelişimi, dini-siyasi kültür ve Safevi şahlarının temsiliyet politikaları ile ilişkili olarak incelenmekte ve yorumlanmaktadır. Birkaç nesil içinde bir Sufi topluluğun manevi rehberliğinden İran şahlığına evrilen Safevi hükümdarlarının, İmami-Şii dini inancını benimsemesiyle de şekillenen dini-siyasi kimliklerinin, inşa ettirdikleri yapı tipleri ve bu yapıların çeşitli özellikleri üzerindeki etkileri, bu yazının ana tartışma konusunu teşkil etmektedir.

Safeviler ve Mimariyi Himaye Kültürü

16. yüzyılın başında İran toprakları, zamanın önde gelen sufi tarikatlarından biri olan Safeviyye'nin şeyhi olan Şeyh İsmail'in, şahlığını ilan ederek yeni bir devlet kurmasına şahitlik etti. İran'ın yeni şahı olan ve İmami Şiası'na

¹ Osmanlı, Safevi ve Babüri sanat ve mimarisini bağlamsal olarak inceleyen en önemli çalışmalar arasında şunlar sayılabilir: Gülru Necipoğlu, *The Age of Sinan*, Princeton 2005; *Safavid Art and Architecture*, Sheila Canby (ed.), Londra 2002; Kishwar Rizvi, *The Safavid Dynastic Shrine: Architecture, Religion and Power in Early Modern Iran*, New York 2011; Sussan Babaie, *İsfahan and Its Palaces*, Edinburgh 2008; Ebba Koch, *Mughal Architecture: An Outline of Its History and Development*, New York 1991.

göre gaybda olduğuna inanılan İmam Mehdi ile ilişkilendirilen Şeyh İsmail (h. 1501-1524)² tarafından kurulan Safevi Devleti, kısa zamanda gelişmiş siyasi, askeri, dini ve kültürel kurum ve politikalara sahip tipik bir erken modern devlet yapısına evrildi. Çağdaşı olan Osmanlı ve Babüri devletleriyle birlikte Safeviler, Moğol istilasını takip eden yaklaşık yüz elli yıllık siyasi karmaşa döneminin ardından geniş İslam topraklarında kurulan, üç uzun ömürlü ve merkezi yapıya sahip imparatorluktan biriydi. Merkezi ve gelişmiş bürokratik yapılara ve milletler üstü dini-siyasi paradigmalara sahiplik etmeleri, erken modern dönemde İslam ülkelerine hakim olan bu devletlerin temel özellikleri arasındaydı. Bu üç devletin, yapıları ve meşruiyet idealleri büyük ölçüde benzerlik göstermekteydi. Belli Türkmen boylarına dayandığı iddia edilen soyağaçları ve her birinin ortaya çıktığı coğrafyada kökleşmiş olan hakimiyet tasavvurlarıyla kurdukları bağ, bu üç devletin de meşruiyet iddialarının temel dayanaklarını teşkil ediyordu.³ İmami Şiiliği'ni benimsemiş ve zamanın önde gelen sufi tarikatlarından birinden neşet etmiş olmaları, Safevi devlet politikaları ve ideolojisinin temeli niteliğindeydi ve onları, sadece çağdaşları olan Osmanlı ve Babüri devletlerinden değil, aynı zamanda kendilerinden önce İran topraklarında kurulan İslam devletlerinden de ayıran özellikler arasındaydı.

Sanat ve kültürü himaye ile banilık, Abbasi Devleti'nden bu yana kurulmuş olan İslam devletlerince tevarüs edilen köklü geleneklerden biri ve aynı zamanda, hükümdarların çeşitli politikaları ve kimliklerini hem tesis, hem de temsil etmek için kullandıkları araçlardan biriydi. Safevi şahları da, *kitabthane* adı verilen ve hazineden maaş alarak çalışan bir dizi hattat, müzehhip, mimar ve sanatkarın oluşturduğu saray atölyesi çatısı altında, sanat ve mimariyi himaye etme geleneğini devam ettirdiler. Sanat ve kültürü himaye etmek için oluşturulan bu saray atölyeleri, Moğol istilasından sonraki dönemde oldukça yaygın hale geldi ve en gelişmiş haliyle, çeşitli etnik, dini ve kültürel gruplara mensup pek çok sanatkarın himaye edildiği Timuri saray atölyelerinde vücut buldu. Timuri *kitabhanesinde* ortaya konulan banilık ve kültürel himaye modeli, yapısı ve işleyişi ile Safeviler için olduğu kadar Osmanlı ve Babüri sarayları için de bir örnek teşkil etmek-

² K. Babayan, *Mystics, Monarchs and Messiahs: Cultural Landscapes of Early Modern Iran*, Cambridge 2008, s. 300.

³ Douglas E Streusand, "Ortak Miras, Ortak Açmaz", *Ateşli Silahlar Çağında İslam İmparatorlukları: Osmanlılar, Safeviler, Babürlüler*, çev. Bahar Fırat, İstanbul 2013, s. 25-41.

teydi. Tıpkı Timuriler gibi Safevi şahları da, saray atölyesi, yani *kitabhane* çatısı altında çalışan ve ayırt edici bir üslupla çeşitli eserler ortaya koyan bir dizi sanatkarın elinden çıkan pek çok sanat eseri ve mimari yapının ortaya konmasını sağladılar. Sözü edilen kültür ve sanatı himaye ve banilik geleneğinin Safeviler'e aktarılmasında, eskiden Timuri saraylarında çalışmış olan bürokratların Safevi şahlarının hizmetine girmesinin ve 1510'larda ele geçirilen Herat ve Tebriz gibi Timuri saraylarına ev sahipliği yapmış şehirlerin mimari ve kültürel mirasına şahit olunmasının etkisi büyüktür. Safevi Devleti'nin ilk şahı olan I. İsmail, Horasan'daki eski Timuri şehirlerinin yanı sıra, İsfahan, Şiraz ve Bağdat da dahil olmak üzere pek çok kültür merkezinden gelen pek çok sanatkarı bünyesinde barındıran bir *kitabhanenin* sahibi ve hamisiydi.⁴ I. İsmail'in varisi olan diğer şahlar da tıpkı onun gibi, kendileri ve saraylarının mensubu olan diğer hanedan üyeleri ve yüksek rütbeli bürokratlar için sanat eserleri üreten *kitabhanelere* sahiplik yaptılar.⁵

Saray himayesinde yürütülen imar faaliyetleri, sadece şehir sakinlerinin ihtiyaçlarını karşılamak için gereken kentsel altyapıyı sağlamakla kalmıyor; aynı zamanda hakimi oldukları şehirlerde, Safevi Hanedanı'nın varlığını ve hakimiyetini fiziksel ve sembolik olarak görünür kılıyor; onun güç ve zenginliğini de temsil ediyordu. Kendisinden önce İran'a hakim olan bütün Müslüman hanedanlar gibi Safevi Hanedanı mensupları da, şehirler ve anıtlar inşa etmeye önem attılar ve İran tarihindeki seçkin banileri arasında yer aldılar. Fakat, Safevi Hanedanı'nın İran'daki hakimiyetinin ilk yüzyılı olan 16. asırda, hanedanın imar faaliyetleri oldukça sınırlıydı. İran'da, özellikle Selçuklu hakimiyeti döneminde gelişen İslam mimarisi tarihine baktığımızda, 16. yüzyıldan daha az mimari eserin ortaya konduğu bir başka dönem daha bulmak güçtür. Bize ulaşan yazılı ve görsel kaynaklara bakılırsa bu yüzyılda Safevi Hanedanı, mimarlıktan daha çok hüsn-ü hat, şiir, tezhip ve müzik sanatlarına önem ve ağırlık vermiş gibi gözüküyor.⁶

⁴ T. W. Lentz ve G. D. Lowry, "The Timurid Resonance", *Timur and the Princely Vision: Persian Art and Culture Culture in the Fifteenth Century*, Los Angeles 1989, s. 304, 311.

⁵ Gülru Necipoğlu "Early Modern Floral: The Agency of Ornament In Ottoman and Safavid Cultures", *Histories of Ornament: From Global to Local*, Gülru Necipoğlu ve Alina Payne (ed.), s. 133, 134.

⁶ Robert Hillenbrand, "Safavid Architecture", *Cambridge History of Iran*, cilt: 6, *The Timurid and Safavid Periods*, Peter J. Jackson ve Laurence Lockhart (ed.), Cambridge 1986, s. 761.

16. yüzyıl boyunca, döneminin başkenti Kazvin’de büyük bir saray külliyesi ve Erdebil’deki Şeyh Safi Türbesi’nde anıtsal bir ek yapı inşa ettiren Şah Tahmasb (h. 1524-1576) dışında hiçbir Safevi hükümdarı, geniş çaplı imar faaliyetlerine girişmedi. Bunun yerine şahlar, zaten var olan ve önem atfedilen dini yapı ve külliyelerde ek yapılar inşa ettiler; tamir ve yenilikler yaptılar ve vakıflar kurdular. Erdebil’deki Şeyh Safi, Meşhed’deki İmam Rıza, Kum’daki Fatıma Masume, Rey’deki Şah Abdülazim, Nəcəf’teki İmam Ali, Kərbela’daki İmam Hüseyin ve Bağdat’taki Kazımiyye türbe külliyelerinin yanı sıra İsfahan, Kaşan, Sava ve Yezd de dahil olmak üzere pek çok şehirde kendilerinden önce inşa edilmiş olan büyük Cuma camileri, hem Safevi Hanedanı’na mensup kadın ve erkek banilerin, hem Kızılbaş emirlerin ve hem de yüksek payeli Safevi bürokratlarının baniliğinin odaklandığı merkezlerdi. Adı geçen Safevi elitleri, söz konusu külliye ve camilerde tamir ve yenilikler yapmanın yanı sıra buralara çeşitli değerli eşyalar, mülk gelirleri ve para da vakfediyorlardı. Var olan türbe külliyelerini himaye etmedeki ısrarın bir sebebi, bunların yer aldığı şehirlerin sık sık depremlerle sarsılması, iklimin kuru olması ve tuğla-kerpiç ağırlıklı yapı malzemesinin dayanıksızlığı sonucunda yapıların sık sık zarar görmesi dolayısıyla devamlı bakıma ve tamire ihtiyaç duymasındır. Fakat Safeviler’in, Ehl-i Beyt İmamları ve İmamzade Türbeleri ile Erdebil’deki, hanedanın atası ve Safevi tarikatının asitanesi olan Şeyh Safi Türbesi’ni himaye etme konusundaki bu belirgin şevklerinin asıl sebebi, onların dini inanç ve kimlikleriyle doğrudan bağlantılıymış gibi gözüküyor. Hakim kanının aksine, Safevi Hanedanı’nın Alevi inanç ve pratiklerine olan temayülü, Şah İsmail dönemiyle sınırlı değildir. Özellikle Şah Tahmasb döneminden itibaren, söz konusu inanç ve pratiklerden gözle görülür bir uzaklaşma olmasına ve On İki İmam Şiiliği’nin müteşerri-kitabi yorumunun ağırlık kazanmasına rağmen Safeviler’in, özellikle 14. ve 15. asırlarda tarikat inanç ver erkânında ağırlık kazanan Alevi/batını temayüllerini⁷, Safevi Tarikatı’nın mirası

⁷ Aslına bakılırsa, benim de kaçınılmaz olarak kullandığım Alevi/batını ve müteşerri-kitabi Şiilik arasında yapılan ayırım, tıpkı Sünni İslam’daki halk İslamı-müteşerri İslam ayrımı gibi sorunlu ve kısıtlı bir tasniftir. Gnostik/batını/ irfani ve müteşerri-kitabi dini inanış ve pratiklerin, çoğu İslam toplumunda birbirinden kesin çizgilerle ayrılmadığı ve farklı zaman ve mekanlarda, farklı şekillerde iç içe geçmiş olduğu tarihsel bir olgudur. Yine de, Safevi tarikat erkânı ile Alevi/ batını temayüllerin daha belirgin olduğu erken dönem Safevi Şiiliği ile müteşerri-kitabi bir dini anlayışın peyderpey ağırlık kazandığı daha geç dönemin dini kültürü arasında gözle görünür farklılıklar olduğunu iddia etmek yanlış olmayacaktır.

ve hatırası olarak, hanedanın tarihi boyunca korudukları ve sembolik olarak da olsa devam ettirdikleri ileri sürülebilir. Şeyh Safi Türbesi'nin, tarihi boyunda hanedan için önemli bir merkez teşkil etmeye devam etmesi, bunun en belirgin göstergelerindedir.

17. yüzyıla bakıldığında hanedanın imar faaliyetlerinin, yüzyılın ilk çeyreğine rastlayan I. Abbas döneminde yoğunlaşmış ve zirve olarak nitelendirilebilecek bir dönem yaşamış olduğu görülür. Şah Abbas döneminde başkent olan İsfahan'da, Safevi mimarisinin en görkemli yapıları inşa edilmiştir. Bu dönemin mimari anıtları, kendinden önceki ve sonraki dönemlere nazaran daha fazla çeşitlilik arz eder. İsfahan'da Nakş-ı Cihan Meydanı ve Çehar Bağ Bulvarı etrafında kümelenen saray ve pazar külliyelerine ek olarak, bir Cuma camii ve hanedan mensuplarının ibadeti için özel bir cami inşa ettirilmiştir. Meşhed, Kum, Erdebil ve Rey şehirlerindeki türbe külliyelerine önemli ekler yapılmıştır. Şah I. Abbas döneminden sonra Safevi Devleti'nin yıkılışına kadar süren yaklaşık bir asırlık süreçte inşa edilen yapılar, tıpkı 16.yüzyıldakiler gibi görece sınırlıdır. Bunlar arasında ancak birkaç saray yapısı, medrese külliyesi ve önemli türbe külliyelerinde yapılan yenilikler sayılabilir.

Şah İsmail Dönemi

Safevi Hanedanı'nın hakimiyetinin ilk on yılında, İran şehirlerinde herhangi bir anıtsal yapı inşa edilmedi. Bunun temel sebebi Şah İsmail'in, fizilenmek için belirli bir siyasi ve ekonomik istikrara muhtaç olan anıtsal mimariye ilgisizliğinden kaynaklanıyor gibi gözükmektedir. O dönemde yeni kurulan Safevi Devleti'nin odağında yoğun askeri faaliyetler ve bu faaliyetleri finanse edecek ekonomik kaynakları sağlamak yer alıyordu. Bir yandan da, yeryüzünde adil bir düzen kuracağını iddia eden; güç, zenginlik ve ihtişama açıkça karşı çıkan ve ideolojik söylemini bu zemin üzerine inşa eden Şah İsmail'in, görkemli yapılar inşa etmekten kaçınmış olabileceği düşünülebilir.⁸ Şah İsmail'in oldukça sınırlı olan baniliğinin odağında, Meşhed, Kum, Necef ve Kerbela'daki Ehl-i Beyt türbe külliyelerinde yaptığı tamir ve yenilikler yer alıyordu. Aynı derecede önemli olan bir di-

⁸ Sussan Babaie , “Building on the Past: The Shaping of Safavid Architecture, 1501-76”, *Safavid Art and Architecture*, s. 30; May Farhat,, *Islamic Piety and Dynastic Legitimacy: The Case of the Shrine of Ali al-Rida in Mashhad (10th-17th Century*, Harvard Üniversitesi, Doktora Tezi (2002), s. 128.

ğer faaliyeti ise, Şeyh Safi türbe külliyesinde hadis ve diğer dini ilimlerin öğretildiği Dar'ül Hadis ile beraber, muhtaçlara yemek dağıtılan bir imaret inşa etmesi ve burada bir vakıf kurmasıdır. Böylece, Safevi Tarikatı'nın kurucusunun ve manevi atasının türbesi etrafında gelişen bu külliye, Safevi şahlarının baniliği başlamış oldu ve 17. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam edecek olan yoğun imar faaliyeti ile beraber bu türbe külliyesi, hanedanın dini ve siyasi eğilimlerindeki değişim ve devamlılıkların da açıkça gözlembildiği, imparatorluğa ait bir mekan haline geldi.⁹

Safevi hanedanının baniliğinin merkezinde bulunan söz konusu türbe külliyesi, Moğol istilasını izleyen dönemde birbirini takip eden hanedanların, yerel seyyid ve eşrafın himayesinde büyüyüp genişleyerek birer ziyaret merkezi haline gelmişlerdir.¹⁰ Safeviler'den önce, İlhanlı ve Timuri hanedanları mensupları, yüksek dereceli bürokratlar, alimler ve tüccarları da içeren pek çok grup, bu türbe külliyelerinde binalar inşa etmiş, tamir ve yenilikler yapmış, vakıflar kurmuş ve buralara çeşitli bağışlar yapmıştır. Lisa Golombek'in "Tanrı'nın küçük şehirleri" tanımını önerdiği bu türbe külliyesi,¹¹ Moğol sonrası dönemde banilik ve vakıf faaliyetlerinin en önde gelen merkezlerini teşkil ediyordu. Türbelerin etrafında büyüyüp gelişen bu çok işlevli yapı topluluklarının İran dışındaki diğer örneklerini, Osmanlı ve Memlûk hakimiyeti altındaki şehirlerde de görmek mümkündür.¹² Safeviler, Erdebil, Meşhed, Kum ile Necef, Kerbela ve Bağdat'ı da içeren Irak şehirlerinde, hali hazırda oldukça geniş ve zengin olan türbe külliyesi miras aldılar ve imar faaliyetleri, vakıfları ve bağışlarıyla bunları daha da büyütüp zenginleştirdiler. Bahsi geçen türbe külliyelerindeki Safevi baniliğinin ayırıcı özelliği, ortaya koydukları mezhep vurgusudur. Özellikle Meşhed, Kum ve Irak şehirlerindeki Ehl-i Beyt türbeleri, Safeviler'den önce mezhepler üstü denebilecek bir hüviyete sahipken Safevi himayesinde bu türbeler, birer Şii külliyesine dönüşmüştür.

⁹ Babaie, "Building on the Past", s. 8.

¹⁰ Bu külliyelerin büyüyüp gelişmesi ve devamında, kurulan vakıfların merkezi bir rolü vardı. Söz konusu vakıflar ise, daha çok yerel Seyyid ailelerinin himayesi ve yönetimindeydi. Bu konunun geniş çaplı bir analizi için bkz: R. McChesney., *Waqf in Central Asia*, Princeton 1991.

¹¹ Lisa Golombek "The Cult of Saints and Shrine Architecture in the Fourteenth Century", *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History: Studies in Honor of George C. Miles*, D. Kouymjian (ed.), Beirut 1974, s. 419-430.

¹² Sheila Blair, "Sufi Saints and Shrine Architecture in the Early Fourteenth Century", *Muqarnas*, 7 (1990), s. 35-49.

Türbe külliyelerinde yapılan yenilikler dışında, Şah İsmail'in dönemine ait pek az imar faaliyeti vardır. Seyyahlar, sarayları hakkında ilginç tasvirler bırakmışlarsa da Şah İsmail'in saraylarının hiçbiri, uzun süre ayakta kalabilecek yapılar olarak inşa edilmediğinden bugüne ulaşamamıştır.¹³ Şah İsmail dönemine ait başka mimari faaliyetler kayda geçmişse de bunların çoğunluğu yerel düzeydeki, daha küçük çaplı yapı girişimleridir. Save'deki Cuma camiinde yapılan bir yenileştirme ve tamirat ile İsfahan'da inşa edilen iki yapı bunlara örnektir: Harun-u Vilayet Türbesi ve Mescid-i Ali Camii. İsfahan'ın, 17. yüzyıl öncesindeki en önemli kent merkezi olan Harun-u Vilayet Meydanı'nın bir kenarında ve şehrin Cuma camii olan Mescid-i Cami'nin çok yakınında inşa edilen Harun-u Vilayet Türbesi, mimarının, şehir dokusuna görünür bir şekilde müdahale etmek için araçsallaştırıldığı en erken Safevi yapılarından biri konumundadır. Ne Mescid-i Ali Camii, ne de Harun-u Vilayet Türbesi, mimari anlamda dikkate değer bir yeniliğe sahip değildir. Bir türbe olarak Harun-u Vilayet, İran İslam mimarisinde cami ve türbeler için oldukça yaygın şekilde kullanılan bir plana göre inşa edilmiş, merkezi kubbeli, açık avlulu ve anıtsal taç kapılı bir yapıdır. Mescid-i Ali ise, dört eyvanlı, klasik bir İran camisidir. Bu iki erken Safevi yapısının önemi, banilerinin isimlerini şehirde görünür kılan anıtsal kitabelerle bezenmiş, görkemli taç kapılarından kaynaklanmaktadır. Yoğun bezemeye süslenmiş bu görkemli taç kapılar, Safevi mimarisinin en önemli özelliklerinden biri haline gelmiştir. Bu anıtsal taç kapılar sayesinde mimari yapıların, çevre ile görsel ve mekânsal ilişkileri daha belirgin hale gelmiş; mimari yapılar, taç kapıları yardımıyla adeta koreografik bir düzen içinde, görsel olarak birbiri ile ilişkilendirilmiştir.¹⁴ Yapıların, farklı özellikleri ve kısımlarıyla, kendilerini çevreleyen kent dokusu ile uyumlu ve görsel diyalog halinde olmaları, ne bu döneme, ne de bu zamana mahsus bir özelliktir; fakat bu özellik, Safevi mimarisinin en dikkat çekici ve ayırıcı hususiyetlerinden birini teşkil etmektedir. Renkli çinilerle ve latif kitabelerle bezeli, ince uzun minareler ile vurgulanmış yüksek taç kapılar, İlhanlı döneminden itibaren, İran mimarisinde yaygın olarak kullanılan bir mimari öğedir. Bu mimari geleneği miras alan Safevi mimarları, onu detaylandırıp geliştirerek Safevi mimarisi ile özdeşleşen bir öge haline getirmişlerdir.

¹³ Hillenbrand, s. 761.

¹⁴ Babaie, "Building on the Past", s. 32-36.

Şah Tahmasb Dönemi

Şah İsmail'in halefi olan Şah Tahmasb, önemli türbe külliyesi ve dini yapılarda yenilikler yapmak konusunda babasının örneğini takip etti. Erdebil'deki Şeyh Safi ve Meşhed'deki İmam Rıza külliyelerinde gerekli tamiratların yanı sıra buralara yeni bina ve kısımlar da ekletti. İsfahan ve Kirman'daki Cuma camilerinde de tamirat ve yenilemeler yaptırdı. Safevi şahlarının dini-siyasi kimlik ve politikalarındaki değişikliğe paralel olarak bu dönemde, şahların imar faaliyetlerinde de bazı değişiklikler görülmüştür. On İki İmam Şiiliği ile Safeviyye tarikatının erkanı ve Şia inancının batını bir dini yorumu olan Alevilik'i harmanlayan; dini-siyasi kimlik ve politikasını bunun üzerine inşa edip yansıtan Şah İsmail'in aksine Şah Tahmasb, On İki İmam Şiiliği'nin daha kitabi-müteşerri bir yorumunu benimsemiş ve kendini, İmam Mehdi'nin hizmetçisi olarak göstermiştir. Bugün Lübnan'da bulunan Cebel Amil bölgesinden göç eden İmami ulemanın da desteğiyle Şah Tahmasb, kendisi ve hanedanı için yeni bir dini-siyasi paradigma oluşturmuştur. Buna göre Safevi şahının meşruiyeti, gaybette olduğuna inanılan On İkinci İmam, yani İmam Mehdi'nin meşruiyetini desteklemesinden ve İmam Mehdi'ye olan bağlılığından kaynaklanıyordu. Mehdi'ye biçilen rol ve kimliği kendine izafe eden babası Şah İsmail'in aksine Tahmasb kendini, meşruiyeti ve gücü Mehdi'ye olan inancına dayanan ve bu sebeple, Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi sayılan bir veli hükümdar olarak yansıttı.¹⁵ Her ne kadar Safeviyye Tarikatı'nın şeyhliğine ve tarikatın 'Kızılbaş' diye anılan takipçileriyle yakın ilişkilerini korumaya devam etse de, On İki İmam Şiiliği'nin müteşerri-kitabi yorumunun içselleştirilmesiyle paralel olarak ortaya çıkan bu siyasi tutum, Şah Tahmasb dönemi için daha belirleyici ve tanımlayıcı olmuştur.

Erdebil'deki Şeyh Safi türbe külliyesi, Şah Tahmasb döneminde, tarihinin en önemli mekânsal ve işlevsel dönüşümünü gerçekleştirmiştir. Şah Tahmasb bu türbe külliyesine, 'Cennetsaray' denilen, büyük bir eyvanın ardından yükselen, sekizgen planlı ve kubbeli bir yapı inşa ettirdi. Şah İsmail'in inşa ettirdiği Darü'l-Hadis ve Şeyh Safi ile Şah İsmail'in kümbetleriyle birlikte bu bina, türbe külliyesinde açık bir iç avlu meydana getirdi. Cennetsaray, sufilerin zikir ve sema ayinleri için inşa edilmiş bir yapıydı. Hadis ilminin öğretildiği ve bu bakımdan Şia mezhebinin kitabi-müteşerri yorumunu temsil ettiğini düşünebileceğimiz Darü'l-Hadis ile Safevi Tarikatı

¹⁵ Babayan, s. 297.

müridlerinin ayinleri için inşa edilmiş ve mezhebin daha batını bir yorumunu temsil ettiğini düşünebileceğimiz Cennetsaray'ın, aynı iç avlunun iki kenarını teşkil edecek şekilde, mekânsal bir diyalog içinde yerleştirilmiş olması tesadüfi olmaktan uzak gözüküyor. Bu mekânsal ve işlevsel diyalog, Safeviler'in, Şia'nın batını/Alevi yorumu ile kitabi-müteşerri yorumunu harmanlama ve bir arada yaşatma çabasının bir tezahürü olarak okunabilir.¹⁶ Şah Tahmasb'ın, bu türbe külliyesindeki Dar'ül Hüffaz yapısının girişine, bütün haram işlerden elini çektiğini ilan etmek üzere yazdırdığı 'tevbe fermanı' da bu bağlamda vurgulanması gereken önemli bir gelişmedir. Bu fermanla Şah Tahmasb, türbenin müdavimi veya ziyaretçileri olan Safevi Tarikatı müridlerine, müteşerri-kitabi İslam'ın norm ve kurallarını da dik-kate almaları gerektiği mesajını vermek istemiş gibi gözüküyor.¹⁷

Erdebil'deki Şeyh Safi Türbesi, Şah Tahmasb'ın 'tevbe fermanı' ile ilişkilendirilen tek mekan değildir. Meşhed'deki İmam Rıza türbe külliyesi de, Şah Tahmasb'ın 1534'teki 'umumi tevbe'sine şahitlik etmiştir. Meşhed'deki türbenin, Safeviler ile özdeşleşen en önemli dini mekanlardan biri haline gelmesinde, Şah Tahmasb'ın söz konusu 'umumi tevbe'sini burada gerçekleştirmiş olmasının önemli bir rolü vardır. Bu umumi tevbe, şahın dindarlık gösterilerinden biriydi ve bunun İmam Rıza'nın türbe külliyesi içinde meydana gelmesi, Safevi şahlarının İmamlar ile manevi bağı ve bu zeminde inşa ettikleri meşruiyet iddialarını pekiştiren bir olguydu.¹⁸ Bunlara ek olarak, İsfahan, Kirman ve Kaşan'daki dini yapılarda, Şah Tahmasb'ın 'umumi tevbe'lerini gösteren üç farklı kitabe bulunmaktadır.¹⁹ Şah Tahmasb'ın iki ayrı 'umumi tevbe'sine şahitlik etmesine rağmen İmam Rıza Türbesi'nde, bu tevbeleri kalıcı ve görünür hale getirecek bir kitabe yazılmamıştır. Türbe kubbesinin altın ile tezyin edilmesi, bu külliyedeki Şah Tahmasb'a ait tek mimari faaliyettir. Şah Tahmasb'ın bu külliye yaptığı asıl yenilik, onun vakıf ve idare teşkilatında yaptığı düzenlemelerdir. Bu dönemde, külliye tamamen devletin bürokratik teşkilatına bağlı hale getirilmiş ve külliye, hazine-yi hümayundan maddi destek sağlanmaya başlamıştır. İmam Rıza Külliyesi'nin, Safevi hanedan mensupları için bir hazire haline gelmesi de bu dönemde, Şah Tahmasb'ın külliye sınırları içinde

¹⁶ Babaie, "Building on the Past", s. 37, 38.

¹⁷ Kishwar Rizvi, *The Safavid Dynastic Shrine: Architecture, Religion and Power in Early Modern Iran*, s. 85, 86.

¹⁸ Farhat, s. 123.

¹⁹ A.g.e, s. 146.

gömülmesiyle başlamıştır. Geçici olarak Kazvin'deki İmamzade Hüseyin Türbesi'ne gömülen Şah Tahmasb'ın naaşı, kısa bir süre sonra Meşhed'e, İmam Rıza Külliyesi'ne nakledilmiştir. Bu tarihten sonra, Safevi Hanedanı'na mensup pek çok kişi, ölümlerinden sonra İmam Rıza Türbesi'nin yanına gömülmüştür. Bunların hiçbiri için ayrıca herhangi bir türbe veya kümbet yapılmamıştır. İmam Rıza Külliyesi hakkındaki etraflı ve derinlikli çalışmasında May Farhat, hanedan mensupları için herhangi bir türbe veya kümbet yapılmamasını, külliye etrafında yeterince yer olmamasına bağlıyor.²⁰ Ancak burada hanedan mensupları için türbe inşa ettirilmemesini yer darlığı ile açıklamak güçtür; çünkü Şah Abbas döneminde bu külliye sınırları içerisinde, Şah Abbas'ın iki önemli bürokratına ait iki görkemli türbe inşa edilmiştir. Safevi Hanedanı mensuplarının, fiziksel ve sembolik olarak İmam'ın gölgesinde kalmayı seçtikleri için ve siyasi varlıklarının, İmam'ın varlığına dayandığını göstermek amacıyla herhangi bir anıtsal işaret olmaksızın buraya gömülmeyi seçmiş olmaları daha muhtemel gözükmektedir.

Başkent Kazvin'deki saray külliyesi, Şah Tahmasb'ın en büyük ve kapsamlı imar faaliyetidir. 1555'teki Amasya Anlaşması'ndan sonra Şah Tahmasb, başkenti Tebriz'den Kazvin'e taşıdı ve bundan sonra bütün vaktini ve gücünü, yeni başkentteki imar faaliyetlerine vakfetti. Saray ve Şahın At Meydanı (Maidan-e Asb-e Şahi) olarak bilinen meydanın güneyinde bulunan ve 'Saadatabad Bahçesi' diye anılan bölge, yeni başkentten merkezi konumundaydı. Saray ve meydan etrafında şekillenen mimari ve törensel çerçevede, Safevi Hanedanı'nın iktidar ve zenginliği temsil edilmekteydi. Saadatabad'taki saray külliyesi, şah ile hanedan mensupları için bir mesken oluştururken meydan ise, sarayın bir çeşit uzantısı olarak, sarayın himayesinde gerçekleştirilen düğün, festival, spor müsabakaları ile umumi cezalar, elçi kabulleri gibi pek çok faaliyete ev sahipliği yapmaktaydı. Her ne kadar, saray-meydan ikilisi etrafında şekillenen mekânsal kurgunun erken örnekleri Selçuklu başkenti İsfahan'da, Akkoyunlu başkenti Tebriz'de veya Timuri hükümdar Uluğ Bey'in başkenti Semerkand'da görülmüşse ve bu kurgu, İran şehirleri için yeni olmasa da, Kazvin'deki saray-meydan yapısı, bir yönüyle, kendinden önceki örneklerden ayrılmakta ve İran şehirlerine bir yenilik getirmekteydi. Diğerlerinin aksine Kazvin'deki saray-meydan odaklı mekan, daha düzenli bir geometrik düzene sahipti ve saray ile mey-

²⁰ Farhat, s. 167-173.

dan, ‘Ali Kapu’ isimli bir giriş kompleksi aracılığıyla geçişli olarak birbirine bağlanıyordu. Kazvin’deki bu saray-meydan kurgusu, kendinden önceki meydanlar ve Şah Abbas dönemindeki İsfahan Nakş-i Cihan meydanı ile kemale erecek olan, saray, cami ve pazarı aynı mekânsal çerçeveye oturtan meydan modeli arasındaki bir aracı konumundadır.²¹

Şah Abbas Dönemi

Safevi mimarisi şanını, I. Abbas’ın, devletin Tebriz ve Kazvin’den sonraki üçüncü başkenti olan İsfahan’da inşa ettirdiği görkemli yapılara borçludur. İsfahan, modern öncesi dönemdeki ilk merkezi ve güçlü İmami-Şii devleti olan Safevi Devleti’nin, hükümrانlık ve gücünün mekânsal ve törensel düzlemde temsil edildiği ilk büyük başkentidir. Tıpkı çağdaşları Osmanlı ve Babüri hükümdarları gibi Safevi şahları da, hükümrانlıklarının ilahi bir amaca hizmet ettiğini ve yine ilahi bir teyitle kaim olduklarına inanıyorlardı. Osmanlı ve Babüri dini-siyasi paradigmalarından farklı olarak Safevi hükümrانlığı kendini, gaybette olduğuna inanılan İmam Mehdi’ye bağlılık ve O’nun meşruiyeti inancı ile ilişkilendirdiğinden, hükümdarın adaleti ve ulaşılabilirliği-görünürlüğü vurgusu oldukça kuvvetliydi.²² Yine tıpkı Osmanlı ve Babüri başkentlerinde olduğu gibi Safevi başkenti İsfahan da, hükümdarın meşruiyetini, gücünü ve devletin zenginliğini görünür kılarak kuvvetlendirmek amacıyla inşa edilen saray ve çeşitli dini yapıların yükselişine ve yine hükümdar ile saray teşkilatıyla bağlantılı olan pek çok törensel ve teşrifata dair yapıların ortaya çıkmasına tanıklık etmiştir. İstanbul’un bir Osmanlı başkentine dönüşme sürecine benzer bir biçimde İsfahan da, şahın yanı sıra kadın ve erkek hanedan mensupları ile yüksek rütbeli bürokratların da iştirak ettiği yoğun bir imar faaliyeti ile görkemli bir Safevi başkentine dönüşmüştür.²³

²¹ Babaie, “Building on the Past”, s. 40-43.

²² Babaie, *Isfahan and Its Palaces*, s. 69.

²³ Bizans başkenti Konstantinopolis’in, Osmanlı başkenti İstanbul’a dönüşümünü anlamak için şu kaynaklara bakılabilir: Çiğdem Kafescioğlu, *Constantinopolis/Istanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital*, University Park, Pa 2009; Stefanos Yerasimos; “Osmanlı İstanbul’unun Kuruluşu”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun 7 Yüzyılı “Uluslararası Bir Miras”* (25-27 Kasım 1999), İstanbul, 2000; Halil İnalçık, “Fatih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul’un Yeniden İnşası”, *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, sayı 3-4, 1988-1989, s. 215-225.

Şah Abbas'ın başkenti Kazvin'den İsfahan'a taşınmasının sebepleri çeşitlidir. Bunların arasında, bu bölgenin verimliliği, ticaret yollarına yakınlığı ve Osmanlı-Özbek sınırlarından uzaklığı dolayısıyla askeri saldırılar karşısında daha güvenli olması sayılabilir.²⁴ İsfahan'ın, Sünni Selçuklu hükümlerliği ile bağı ve özdeşliği de bu seçimde bir rol oynamış olabilir; zira 17. yüzyılda yeni başkent, bir ibadet ve öğrenim merkezi haline getirilerek, Kum ve Meşhed gibi kadim Şii merkezleriyle rekabet edebilecek bir konuma sahip olmuştur.²⁵ İsfahan'ın başkent oluş tarihi ile alakalı belirsizlik mevcuttur. Şah Abbas'ın yüksek rütbeli bürokratlarından biri olan İskender Münşi'nin *Târih-e Âlemâra-ye 'Abbasî* isimli kroniğine dayanarak pek çok araştırmacı, İsfahan'ın başkent oluş tarihinin 1598 olduğunu düşünmektedir. Münşi'ninkinden başka kronikleri de kullanan bazı diğer araştırmacılar ise, başkent'in İsfahan'a naklinin 1590'da gerçekleştiğine inanmaktadır.²⁶ 17.yüzyıldan önce, eski meydan (meydan-e kadim) denilen Harun-u Velayet Meydanı ve etrafı, şehrin ticari, dini ve sosyal merkezi konumundaydı. Selçuklular'ın yanı sıra İlhanlılar, Muzafferiler ve Timuriler de bu meydanın etrafında mescid, medrese ve türbeler inşa etmişlerdi.²⁷ Şah Abbas döneminde ise bu meydanın yakınında hiçbir anıtsal yapı inşa edilmemiştir. Bu dönemdeki bütün anıtsal yapılar, şehrin yeni merkezi haline gelecek olan iki bölgede yoğunlaştı: Şahın inşa ettirdiği yapıların çevrelediği Nakş-i Cihan Meydanı ve yüksek rütbeli bürokratların inşa ettirdiği saray ve köşkerlerin sıralandığı Çehar Bağ Bulvarı.²⁸

Şah Abbas, 1590 yılında verdiği bir fermanla, İsfahan'da yeni dini ve ticari yapılar inşa edilmesini emretti. Bu fermanla inşasına başlanan anıtların başında, şehrin ve hatta bütün devletin yeni siyasi, ticari ve dini merkezi olması amaçlanan Nakş-i Cihan Meydanı gelmekteydi. Bu meydan, alışılmışın dışındaki genişliği ve mükemmel oranlı bir dikdörtgen oluşturan planıyla ve ticari, siyasi ve dini yapıları bir merkezde toplamasıyla hem

²⁴ Stephen Blake, "Shah Abbas and the Transfer of the Safavid Capital From Qazvin to Isfahan", *Society and Culture in Early Modern Middle East: Studies on Iran in the Safavid Period*, Andrew Newman (ed.), Leiden 2003, s. 146.

²⁵ Babaie, *Isfahan and Its Palaces*, s. 91.

²⁶ R. D. McChesney, "Four Sources on Shah Abbas' Building of Isfahan", *Muqarnas* 5 (1988), s. 105; Blake, s. 154.

²⁷ Lisa Golombek, "Urban Patterns in Pre-Safavid Isfahan". *Iranian Studies* 7, no. 3 (1974), s. 29.

²⁸ Babaie, *Isfahan and Its Palaces*, s. 83.

mekânsal, hem işlevsel, hem de sembolik olarak, Safevi Devleti'nin merkezileşme politikalarıyla paralel olan yeni siyasi idealini yansıtır gibidir.²⁹ Dört kenarının tam ortası, dört ayrı mimari yapının anıtsal taç kapılarıyla vurgulanan meydanın planı, Selçuklular'dan bu yana İran'daki pek çok yapıda kullanılan ve İran camileriyle özdeşleşen dört eyvanlı, revaklı ve açık avlulu mimari planın, çok büyük bir versiyonudur.³⁰ Meydanın kuzey kenarının tam ortasında, Kayseriyye Pazarı'nın girişi bulunmaktadır. Bunun tam karşısında, İmami Şiası'nın Safevi Devleti ile bağıni vurgulayan ve görünür kılan Mescid-i Şah'ın kubbesi ve minareleri yükselmektedir. Meydanın batı ve doğu kenarlarında sırasıyla Ali Kapu Sarayı ve Şeyh Lütfullah Camii, dünyevi hükümlerlik ve uhrevi meşruiyet arasında kurulan diyalogu görünür kılarcasına karşı karşıya yerleştirilmiştir.³¹ Meydanın kenarları, bu dört yapının anıtsal girişleri dışında, iki katlı revaklarla çevrelenmiştir.

Arkeolojik araştırmalar sonucu, meydanın yapım sürecinin iki ayrı evrede gerçekleştiğini gösteren veriler ortaya çıkmıştır. Buna göre meydanı çevreleyen çift katlı revaklı bölümlerin ikinci katı, 1617-1619 yılları arasında, birinci kattaki revakların kemerleri tamamlandıktan sonra inşa edilmiştir.³² Şah Abbas zamanında yazılan kronikler de bu iddiayı destekler niteliktedir. Buna göre ilk aşamada, sarayın önündeki geniş alanın kum yığılması sınırlarının belirtilmesi, meydanın yapımının ilk evresini oluşturuyordu. Kroniklerde anlatılanlara göre bu evrede meydan, sarayın tam önünde ve bir çeşit uzantısı olarak tasarlanmış ve sarayla bağlantılı eğlence, kutlama, spor müsabakaları, askeri geçit törenleri gibi etkinliklere sahne olmak üzere kurgulanmıştı. İkinci evrede, meydanı çevreleyen yürüyüş yolları ve su kanalları açılarak mekanın sosyal kullanımını arttırmak amaçlanmıştır. Fakat bu evrede daha belirleyici olan, mekana ticari işlev kazandırılmış olmasıdır. Meydanı çevreleyen iki katlı revakların dükkan ve kahvehane olarak kullanılması bunu açıkça ortaya koymaktadır.³³ Ayrıca, Cuma mescidi olarak kullanılan Mescid-i Şah ile şehrin ticari merkezi olan Kayseriye Pazarı'nın, meydanın iki kısa kenarına yerleştirilmesinin de tesadüfi olmadığı düşünül-

²⁹ A.g.e, s. 82.

³⁰ Hillenbrand, s. 781.

³¹ Babaie, *Isfahan and Its Palaces*, p. 90.

³² Eugenio, Galdieri, "Two Building Phases of the Time of Shah Abbas I in the Maydan-i Shah of Isfahan: Preliminary Note", *East and West* 20 (1970), s. 67.

³³ Nasrollah, Falsafi, "Tarih-e Kahve ve Kahvehane der İran", *Makalat-e Tarihi ve Edebi*, Tehran 1381, s. 252-256.

lebilir. Bu yerleşim düzeni insanların, şehrin iki ana yapısı arasında gidip gelmek için, namaz öncesi ve sonrasında meydan boyunca iki kere yürümesini sağlayarak meydandaki canlılık ve trafiğin artmasına sebep oluyordu.³⁴ Söz konusu ticari canlılığın yanı sıra Nakş-i Cihan Meydanı, sarayla bağlantılı olan tören, kutlama, festival ve geçitlerin merkezi olmaya da devam etmiştir.³⁵

Farklı zamanlarda farklı baniler tarafından inşa edilen bir dizi han, dükkan, medrese ve mescidden müteşekkil büyük bir kapalı çarşı kompleksinin giriş kısmı olarak tasarlanan Kayseriyye Pazarı'nın girişi, Nakş-i Cihan Meydanı'nın kuzeyindeki kısa kenarının tam ortasındadır. Bu giriş, meydanı görece şekilde, beş kenarlı bir girinti ile geriye alınmış ve önünde, bir zamanlar bir havuzun süslediği küçük bir açık avlu oluşmuştur. Ana kapının üstünde bulunan *nakkarahane* isimli balkona benzeyen bir bölümde bir müzisyen topluluğu, şahın şehirde bulunduğu zamanlarda, gün doğumu ve gün batımı saatlerinde icrada bulunurdu. Girişin sağ tarafında, Safevi Devleti'nin darphanesi bulunuyordu. Darphanenin, şehrin ticari merkezinin girişine yerleştirilmesi işlevsel ve sembolik olarak anlamlıdır. Kuzey tarafından, Mescid-i Şah'ın inşasından önce şehrin Cuma camiinin de bulunduğu eski meydana bağlanan bu pazar kompleksi, şehrin bütün yeni yapıları, meydanı ve bahçeleri gibi, simetrik ve muntazam bir plana sahipti. Fakat kuruluşunu takip eden yıllarda bu Pazar kompleksi, organik bir şekilde büyüyüp genişleyerek ilk zamandaki muntazam ve simetrik planını kaybetti. Yıllar, hatta yüzyıllar içinde bu geniş pazar kompleksi, birçok yeni dükkan, han, medrese ve mescidin yapılarıyla, Kayseriye Pazarı'nın kuruluş zamanındaki boyutunun onlarca katı kadar büyümüş ve yüzyıllar boyunca, şehrin en canlı ticari, ilmi ve dini merkezlerinden biri olarak bugüne ulaşmıştır.³⁶

Meydanın güney cephesinde bulunan Mescid-i Şah, Şah Abbas'ın İsfahan'da yeni bir başkent kurmak için giriştiği geniş kapsamlı imar faaliyetlerinin doruk noktası olarak yorumlanabilir. Bu Cuma camiinin, meydanın

³⁴ McChesney, "Four Sources", s. 116-119.

³⁵ Ali, Bakhtiar, "Reminiscences of the Maidan-e Shah", *New Perspectives on Safavid Iran: Empire and Society*, C. Mitchel (ed.), New York 2011, s. 151-161.

³⁶ Bu ticari merkezin daha geniş ve detaylı bir betimlemesi için şu kaynaklara başvurulabilir: Ali Bakhtiar, "The Royal Bazaar of Isfahan", *Iranian Studies*, sayı: 7-1, *Studies on Isfahan: Proceedings of the Isfahan Colloquium, Part I* (Winter-Spring, 1974), s. 320-322; Heinz Gaube ve Eugen Wirth, *Der Bazar von Isfahan*, Wiesbaden 1978.

Kayseri'ye karşısındaki kısa kenarına konulmasıyla meydana canlılık ve trafik artmış ve bu da, şehrin merkezinin eski meydandan Nakş-i Cihan'a çekilmesine yardımcı olmuştur. Ayrıca Camiinin Kayseriye Pazarı'nın karşısına yerleştirilmesi sayesinde şehrin bu iki dini ve ekonomik merkezi arasındaki görsel ve mekânsal diyalog da arttırılmıştır.³⁷ Safevi şahlarından biri tarafından inşa edilen ilk Cuma camii olan Mescid-i Şah'ın kuruluşu, Şah Abbas'ın sarayı ile yakın ilişkiler içinde olan ve İmam Mehdi'nin gaybet döneminde Cuma namazı kılınmasının meşruiyetini savunan bazı İmami alimlerin desteği ve onayıyla mümkün olmuştur. Gaybet döneminde Cuma namazı kılmanın meşruiyeti hakkındaki tartışma ve belirsizlik, hem İmami Şiası, hem de bunu resmi mezhebi olarak kabul etmiş Safeviler için büyük bir dini-siyasi sorun teşkil ediyordu.³⁸ Cuma namazının farz kabul edilme-yişi ve halktan veya ulemadan bir kısmının, Gaybet döneminde Cuma namazını ifa etmekten kaçınması, Sünni Osmanlı ve Özbekler'in, Safeviler'i suçlamalarına ve Safevi Devleti'nin meşruiyetini sorgulamalarına da sebep oluyordu. Cuma namazının yaygın olarak ve devletin de desteğiyle kılınmaya başlaması, Cebel Amil'den gelen alimlerden bazılarını bu mesele için seferber eden Şah Tahmasb döneminde gerçekleşmişse de, Cuma namazının farz olduğunu iddia eden ilk Safevi alimi, Şeyh Lütfullah el-Meysi, Şah Abbas döneminde yaşamıştır.³⁹ Alimlerin çoğunluğu tarafından kabul görmese de bu fetva, Safevi döneminde ve saray himayesindeki Şii alimlerin eliyle gerçekleşen ve Safeviler'in İmami Şiiliği'ne dayandırdıkları meşruiyetlerini pekiştiren en önemli dini-siyasi gelişmelerden biridir.⁴⁰

Mescid-i Şah, dört eyvanlı, açık avlulu ve mihrabın bulunduğu salonun büyük bir kubbeye örtüldüğü, klasik bir İran Cuma camii planına sahiptir. Caminin iki yanına eklenen açık avlulu iki medrese, bu camiye öncüllerinden ayıran en önemli mimari yeniliktir. Medreseler, mihraplı salonun iki yanına yerleştirilmiştir. Caminin girişi meydanın güney kenarına eklenildiğinden, caminin kible yönünde 45 derecelik bir açıyla kıvrılması gerekmiş ve bu, meydana bakan ana taç kapı ile aynı zamanda namaz kılma mahalli de olan açık avlu arasında, kıvrık bir koridorun inşa edilmesiyle

³⁷ Sussan Babaie, "Masjed-e Shah", *DaFirat al-maFarif-i buzurg-i Islami [The Great Islamic Encyclopaedia] IX*, 1999, s. 199.

³⁸ Bu konuda etraflı bir tartışma için, bkz. Resul Caferiyan, "Namaz-e Com'e: Seyaset ve Fikh", *Seyaset ve Ferheng-e Rozgar-e Safavi*, cilt. 1, Kum 1379, s. 591-766.

³⁹ J. Abisaab, *Converting Persia*, Londra; New York 2004, s. 72

⁴⁰ Babaie, *Isfahan and Its Palaces*, s. 95.

başarılmıştır. Taç kapı ile açık avlu arasındaki bu koridorun bitiş noktası, aynı zamanda caminin kuzey eyvanıdır. Caminin en dikkat çekici özelliklerinden bir diğeri, iç ve dıştaki tüm yüzeylerin mavi, lacivert, turkuaz ve sarı ağırlıklı, renkli çinilerle kaplanmış olmasıdır.⁴¹

Meydanın doğu cephesini süsleyen yapı, dönemin Şeyhü'l İslam'ı Şeyh Lütfullah adına, Şah Abbas tarafından inşa ettirilmiş olan Şeyh Lütfullah Camii'dir. Şeyh Lütfullah, gaybet döneminde Cuma namazının kılınmasını sadece meşru değil, aynı zamanda farz kabul etmesiyle, Şah Abbas'ın İmami otoriteye dayandırdığı siyasi ve dini meşruiyetini destekleyen çok önemli bir zemin yaratmıştır.⁴² Bu cami, bir Cuma camii olarak değil, sadece hanedan mensuplarının ibadet ettiği, özel bir mescid olarak kullanılmıştır. Mimari olarak bu yapı, Timuri ve Safevi dini mimarisinde sıklıkla kullanılan bir plana göre inşa edilmiş, merkezi kubbeli bir ana mekandan müteşekkil bir yapıdır. Tıpkı Mescid-i Şah'ta olduğu gibi bu camide de, taç kapı ve mihraplı salon arasında, kıvrımlı bir koridor bulunmaktadır; taç kapı ve mihraplı salon aynı doğrultuda değildir. Bu caminin mimarı, yapının farklı kısımları arasında mesafe ve farklı açılar oluşturmak adına elinden geleni yapmış ve bu sebeple, teknik bir zorunluluk olmamasına rağmen taç kapı ile ana mekan arasına kıvrımlı bir koridor inşa etmeyi seçmiştir.⁴³ Tıpkı Meşcid-i Şah'ta olduğu gibi, kubbeli ana mekanın meydan ve taç kapı ile aynı doğrultuda inşa edilmemesi, yapının meydan tarafındaki görünürlüğünü ve dolayısıyla ziyaretçilerini de arttırmıştır.

Meydanın dördüncü anıtsal yapısı, batı cephesinin ortasında yer alan, Devlethane Saray Külliyesi'nin giriş kısmını oluşturan Ali Kapu Sarayı'dır. Zamanında beş katlı olan bu sarayın ikinci katında, Şah ve çevresinin meydanı seyretmesi için tasarlanmış, çok sayıda tahta sütun ile desteklenen *tal-lar* isimli bir bölüm bulunur. Bu bölüm, saray törenleri, misafirlerin ağır-lanması ve meydandaki yarışlar, gösteriler ve eğlencelerin izlenmesi için kullanılırdı. Bir tören mekanı olan Ali Kapu, Devlethane'nin dışa kapalı yapısı ile meydanın kamusalılığı arasında mekânsal ve sembolik bir geçiş niteliğindedir. Ali Kapu'nun bir parçası olduğu Devlethane Saray Külli-

⁴¹ Lotfollah, Honarfar, *Ganjineh-ye Asar-e Tarikhi-ye Esfahan*, İsfahan 1967, s. 427-467; Lisa, Golombek, "Anatomy of A Mosque: Masjed-e Shah in Isfahan", *Iranian Civilization and Culture*, Charles J. Adams (ed.), Montreal 1973, s. 5-15.

⁴² Babaie, *Isfahan and Its Palaces*, s. 96.

⁴³ Hillenbrand, s. 784, 785.

yesi, birbirine bağlı ve farklı işlevler için kullanılan çok sayıda binadan müteşekkildi. Bu külliyeinin yapımına Şah I. Abbas zamanında başlanmış; Şah Safi zamanında yeni bölümler eklenmiş ve bütün yapılar, Şah II. Abbas zamanında tamamlanmıştır.⁴⁴ Devlethane, içinde harem, defterhane (idari işlerin yürütüldüğü bölüm), elçilerin ağırlandığı *Talar-e Tavile* isimli küçük köşk ve Ali Kapu Sarayı da dahil olmak üzere, pek çok farklı bölümden oluşuyordu.⁴⁵ Külliyeinin farklı kısımlarının taç kapıları Nakş-ı Cihan Meydanı ve Çehar Bağ Bulvarı'na açılıyordu ve sahip oldukları anıtsal karakter sayesinde, Saray'ı şehrin en canlı iki merkezinde görünür kılıyorlardı.⁴⁶

Safevi saraylarının en belirgin özelliklerinden biri, kalın duvarlar veya surlarla çevrelerinden ayrılmamalarıdır. Ali Kapu Sarayı ve meydan arasındaki aracısız görsel ve mekânsal bağ da, bu mimari kültürün bir tezahürüdür. Şahın evi ve devletin merkezi olan sarayların bu şekilde inşa edilmesi, şahların kendilerini İmamlar'ın temsilcisi addetmelerinden ve onlarla özdeşleşen alçakgönüllülük ve tevazu kavramlarını yansıtmaya endişelerinden kaynaklanıyor olabilir. Görünürlük ve açıklık, şahın ve devletin temsil edildiği sarayların mimarisinin en belirgin özelliği idi. Kalın ve yüksek duvarlarla çevrili ve içe kapalı Osmanlı ve Babüri saraylarının aksine,⁴⁷ Safevi başkentinin merkezinde bulunan Ali Kapu Sarayı, şehrin en canlı ticari ve dini merkezinin bir parçası olarak inşa edilmiştir. Çağdaşlarının aksine Safevi şahları, İmamlar'ın yeryüzündeki temsilcisi olma iddialarına bağlı olarak, tevazu ve cömertlik kavramlarına daha fazla vurgu yapmış ve bunları, törensel ve mimari düzenlerinde de görünür kılmaya çalışmışlardır. Ali Kapu Sarayı'nda, meydandan açıkça görünecek şekilde gösterişli yemek ikramlarının düzenleniyor olması da, bu çerçevede yorumlanması gereken bir hadisedir.⁴⁸

Şah Abbas'ın baniliği, İsfahan'daki imar faaliyetleriyle sınırlı değildi. Ata-

⁴⁴ Babaie, *Isfahan and Its Palaces*, s. 117, 118.

⁴⁵ William, Floor, "Talar-e Tavila" in *Muqarnas* 19(2002), s. 152; Babaie, *Isfahan and Its Palaces*, s. 140.

⁴⁶ Babaie, *Isfahan and Its Palaces*, p. 130.

⁴⁷ Osmanlı sarayları bağlamında bu kıyaslama, daha çok 18. Yüzyıl öncesi için geçerlidir. 18. yüzyıldan itibaren, Boğaz'ın kıyılarında, ön cepeleri denizden görünür olan pek çok saray inşa edilmiştir. 15-17. asır Osmanlı, Safevi ve Babür saraylarının kapsamlı bir mukayesesi için bkz. Gülru, Necipoğlu, "Framing the Gaze in Ottoman, Safavid and Mughal Palaces", *Ars Orientalis*, Sayı: 23, *Pre-Modern Islamic Palaces* (1993), s. 303-342.

⁴⁸ Babaie, *Isfahan and Its Palaces*, s. 136- 141.

ları gibi o da, Meşhed ve Erbedil'deki türbe külliyelerinde bazı yenilikler yaptırmıştır. Bütün özel mülkünü On Dört Masumlar'a⁴⁹ vakfederek, Onlara bağlılığını ilan etmiştir. Çin porselenlerden oluşan değerli koleksiyonunu, Erdebil türbesine bağışlamış ve orada "Çinihane" isimli bir salon yaptırarak, koleksiyonunu İsfahan'dan Erdebil'e naklettirmiştir. Bunun dışında yine aynı türbe külliyesine, teşrifat için kullanılan, "Şahnişin" isimli bir oda da ekletmiştir.⁵⁰ Geniş bir kitap koleksiyonuna sahip olan Şah Abbas, koleksiyonundaki farklı edebi ve ilmi eserleri Erdebil külliyesine; dini kitapları da, defalarca ve bazı seferler yürüyerek ziyaret ettiği ve bir takım yenilikler yaptırarak genişlettiği Meşhed'deki İmam Rıza Külliyesi'ne bağışlamıştır. İç avlunun genişletilmesi, külliyeye dört büyük girişin eklenmesi ve bir kanal açılarak iç avlunun ortasına su getirilmesi, Şah Abbas'ın bu külliye yaptırdığı yenilikler arasındadır.⁵¹ Şah Tahmasb gibi Şah Abbas da, Erdebil ve Meşhed'deki türbe külliyelerini çok önemsemiş ve başkentteki imar faaliyetlerinin yanı sıra bu külliye de, baniliğinin merkezine yerleştirmiştir. Sekizinci İmam Ali Rıza ve Safevi Hanedanı ve Tarikatı'nın atası olan Şeyh Safi'ye bağlılıklarını, bu iki türbe külliyesinde yapılan yenilikler ve bağışlar yoluyla göstermek, Safevi şahlarının meşruiyet dayanaklarını izhar etmenin ve güçlendirmenin en etkili yollarından biriydi.

Şah Abbas'tan Sonra

Şah Abbas'ın uzun ve müreffeh hakimiyet döneminden sonra hiçbir Safevi şahı, Şah Abbas'ınkiyle kıyaslanabilecek çapta bir imar faaliyetine girişmedi. Şah Abbas'ın ölümünden bir asır dahi geçmeden, birbirini takip eden ekonomik ve siyasi krizler sonucu Safevi Devleti, İran'daki hakimiyetini kaybetti ve yıkıldı. Şah Abbas'ın varisleri döneminde, başta başkent İsfahan olmak üzere farklı şehirlerde, görece mütevazı yapılar inşa edilmeye devam etti. Şah Süleyman tarafından yaptırılan, İsfahan'daki meşhur Heşt Bihişt Sarayı bunlardan biridir. Fakat bu dönemde, Safevi şahlarının imar faaliyetleri farklı şehirlerde inşa ettirdikleri medreselerde

⁴⁹ İmamî Şii inancına göre, Hz. Muhammed, Hz. Ali, Hz. Fatma, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve Hz. Hüseyin'in soyundan gelen dokuz İmam, ismet sıfatına sahiptir; yani masumdur. İtikadi ve dini konularda hata yapmaktan korunduklarına inanılır.

⁵⁰ Kishwar, Rizvi, "The Imperial Setting: Shah Abbas at the Safavid Shrine of Shaykh Safi in Ardabil", *Safavid Art and Architecture*, ed. Sheila Canby, Londra, 2002, s. 12-14.

⁵¹ Farhat, s. 175-177.

ve Kum şehrindeki Fatıma Masume Türbesi'nde yoğunlaşmıştır. Medrese inşasının bu dönemdeki artışı, İmami ulemanın siyasi, sosyal ve dini hayat-taki etkisi ve gücünün artmasına bağlanabilir. Kum'daki Fatıma Masume Külliyesi'ne verilen önemin artması ise, hanedanın banilerindeki değişim-le açıklanabilir. Özellikle 17. yüzyılın ikinci yarısında Safevi Hanedanı'na mensup kadınlar, özellikle valideler, siyasi olarak güçlenmelerine paralel olarak, hanedanın en aktif banileri haline gelmişlerdir. İmam Rıza'nın kız kardeşi olan Fatıma Masume'nin türbesi etrafında yüzyıllar içinde büyüyüp gelişen külliye, 16. yüzyılın başından itibaren, Safevi Hanedanı'na men-sup kadınlar için önemli bir dini ve mimari merkez teşkil etmiştir.⁵² Safevi Devleti'nin başlangıcından sonuna kadar bu külliye, hanedan mensupları-nın imar ve vakıflar yaptırdığı en önemli merkezlerden biri olmanın yanı sıra, son dört Safevi şahının gömüldüğü bir hazire olarak da kullanılmıştır. Külliyenin, Safevi şahlarının mezarlarını havi bir hazireye dönüşmesinde, o dönemdeki siyasi güçleri şahlarınkini gölgede bırakan validelerin etkisi büyüktür.⁵³ Bu bağlamda, geç Safevi döneminin son büyük mimari yapısı olan, İsfahan'daki Mader-e Şah medrese-han-pazar külliyesinin banisinin, son Safevi şahının annesi oluşu da tesadüfi olmaktan uzak gibi gözüküyor. Mimarisi ve tezyinatının görkemiyle Şah Abbas döneminin ihtişamlı yapı-larını çağrıştıran bu medrese külliyesi ile Şah Abbas döneminin refah ve gücü hatırlatılarak canlandırılmak istenmişse de, bu külliyenin inşası üze-rinden henüz on yıl dahi geçmeden Safevi payitahtı İsfahan, Afgan istilacı-ların eline geçmiş ve Safevi Hanedanı'nın hakimiyeti son bulmuştur.

Sonuç

16. yüzyılın başından 18. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar, iki asırdan uzun bir süre İran topraklarında hüküm sürmüş olan Safevi Devleti'nin hüküm-darları, hakimiyetleri altında bulunan şehirlerde çeşitli imar faaliyetleri yü-rütmüşlerdir. Safevi şahları hem çeşitli dini ve sosyal mimari eserler inşa ettirmiş, hem de var olan yapıları tamir ettirmiş, genişletmiş ve yenilemiş-tir. Çağdaşları olan Osmanlı ve Babüri hükümdarlarının imar faaliyetleri

⁵² Fariba, Zarinabaf-Shahr, "Economic Activities of Safavid Women in the Shrine City of Ardabil", *Iranian Studies*, say.: 31-2, Historiography and Representation in Safavid and Afsharid Iran, (1998), s. 247-261.

⁵³ Sheila Blair (ed.), *Shah Abbas: The Remaking of Safavid Iran*, Londra 2009, s. 220-228.

ile kıyaslandığında, Safevi şahlarının imar faaliyetlerinin daha kısıtlı ve mütevazı olduğu görülecektir. İsfahan'ı görkemli yapılarla donatan I. Abbas dönemi istisna edilirse, Safevi şahlarının imar faaliyetlerinin görece mütevazı ve sınırlı olduğunu iddia etmek yanlış olmayacaktır. Bunun bir sebebi, yeni bina inşa ettirmekten çok, var olan dini yapılara, özellikle türbe külliyelerinde yapılan tamir ve yeniliklere verilen önemdir. Bir sufi tarikatından neşet eden ve Şia mezhebini devletin resmi mezhebi yapan Safeviler için, hanedanın atası olan Şeyh Safi'nin Türbesi ile Meşhed, Kum, Necef ve Kerbela'daki Ehl-i Beyt türbeleri oldukça önemli ve imar faaliyetleri için de öncelik sahibiydi. Şah İsmail'den itibaren neredeyse bütün Safevi şahları, türbe külliyelerine yeni binalar eklemeye ve buralarda vakıflar kurmaya öncelik vermişlerdir. Bu eğilim, dini inançlarının yanı sıra, siyasi kimlikleri ve meşruiyet zeminleri ile de alakalıdır. Şeyh Safi Türbesi ve Ehl-i Beyt Türbeleri, hanedanın en temel meşruiyet dayanakları olan Safeviyye tarikat silsilesi ve İmami Şiası'nın temsil edildiği merkezler konumundaydı. Şahların buralarda inşa ve vakıf faaliyetleri ile görünür olması ve anılması, onların meşruiyetini arttıran etkenler olarak yorumlanabilir.

Safevi şahlarının baniliği konusundaki diğer önemli nokta, cami yaptırılmaktan kaçınmış olmalarıdır. Cuma ve cemaat namazlarının kılınması, On İki İmam Şiası fikhında tartışmalı bir konudur ve Safevi Devleti ile ulemasının gayretine rağmen, Cuma ve cemaat namazlarının meşruiyeti konusunda Sünnilik'te olduğu gibi bir icmaya varılamamıştır. Bu sebeple, I. Abbas dışındaki hiçbir Safevi şahı cami inşa ettirmemiştir ve şahların çoğu, var olan Cuma camilerini tamir ettirmek veya yenilemekle yetinmiştir. Cami inşa ettirmekten kaçınmaları, Safevi şahlarının imar faaliyetlerinin görece kısıtlı olmasının ardındaki en önemli sebeplerden biridir. Çağdaşları Osmanlılar ve kendilerinden önceki pek çok İslam hükümdarlığına mensup baniler için, en önemli imar alanlarından birini oluşturan cami inşasından kaçınmak, Safevi şahlarını bunlara kıyasla daha az faal baniler konumuna yerleştirmiştir.

Hem imar için seçilen ve inşasından kaçınılan yapı tipi, hem de var olan yapıların plan, üslup ve tezyinatında, baniler olarak şahların tesadüfi hareket etmedikleri açıktır. Tevarüs ettikleri kültürel miras, yerel sanat ve mimari üsluplarının ulaşılabilirliği, iklim ve malzemenin, her mimari kültür gibi, Safevi mimari kültürünü şekillendiren temel unsurlardan olduğu inkar edilemez. Fakat bunun yanı sıra, dini ve siyasi kimlikleri ve bunlara bağlı

olarak giriştikleri temsiliyet politikalarının, baniler olarak Safevi şahlarının seçim ve eğilimlerini etkilediği, bu makalede tartışılan örneklerde açıkça görülmektedir. Türbe külliyelerine verilen önem, cami yaptırmaktan kaçınmak, şahların kendileri için türbe yaptırmaktan kaçınarak Meşhed, Kum ve Erdebil'deki türbe külliyelerinde gömülmeyi tercih etmeleri, Safevi saraylarının, çağdaşlarına kıyasla daha mütevazı ve görünür-ulaşılır olarak inşa edilmesi ve Şah Abbas'ın inşa ettiği İsfahan'da belirgin olan merkezi yapı ile din-siyaset-ticaret yapıları odağında şekillenen şehir merkezi, söz konusu ilişkiyi ortaya koyan en açık örneklerdir. Tıpkı çağdaşları Osmanlı ve Babüri padişahları ve kendinden önceki ve sonraki pek çok İslam hükümdarı gibi Safevi şahları da, mimariyi dini-siyasi kimliklerini temsil etmek için araçsallaştırmışlar ve himayelerinde ortaya konulan eserler de, banilerinin dini-siyasi kimlikleri ve temsiliyet politikalarından etkilenmiştir.

Kaynakça

Abisaab, J. , *Converting Persia*, Londra; New York 2004.

Babaie, Sussan, *Isfahan and Its Palaces: Statecraft, Shi'ism and Architecture of Conviviality in Early Modern Iran*, Edinburgh 2008.

-----, "Masjid-i Shah", *Da'irat al-ma'arif-i buzurg-i Islami [The Great Islamic Encyclopaedia] IX*, 1999.

-----, "Building on the Past: the Shaping of Safavid Architecture, 1501-76", *Safavid Art and Architecture*, ed. Sheila Canby, Londra 2002.

-----, "Sacred Sites of Kingship: The Maydan and Mapping the Spatial-Spiritual Vision of the Empire in Safavid Iran", *Persian Kingship and Architecture: Strategies of Power in Iran from the Achaemenids to the Pahlavis*, S. Babaie ve Talinn Grigor (ed.), Londra 2011.

Babayan, Kathryn, *Mystics, Monarchs, and Messiahs: Cultural Landscapes of Early Modern Iran*, Cambridge 2002.

Bakhtiar, Ali, "The Royal Bazaar of Isfahan", *Iranian Studies*, sayı: 7-1, *Studies on Isfahan: Proceedings of the Isfahan Colloquium, Part I*, (1974).

-----, "Reminiscences of the Maidan-e Shah", *New Perspectives on Safavid Iran: Empire and Society*, C. Mitchel (ed.), New York 2011.

Blair, Sheila (ed.), *Shah Abbas: The Remaking of Safavid Iran*, Londra 2009.

-----, “Sufi Saints and Shrine Architecture in the Early Fourteenth Century”, *Muqarnas*, 7 (1990).

Blake, P. Stephen, “Shah Abbas and the Transfer of the Safavid Capital From Qazvin to Isfahan”, *Society and Culture in Early Modern Middle East: Studies on Iran in the Safavid Period*, Leiden 2003.

Caferiyan, Resul, “Namaz-e Com’e: Seyaset ve Fıkh”, *Seyaset ve Ferheng-e Rozgar-e Safavi*, cilt. 1, Kum 1379.

Farhat, May, *Islamic Piety and Dynastic Legitimacy: The Case of the Shrine of Ali al-Rida in Mashhad (10th-17th Century)*, Harvard Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002.

Falsafi, Nasrollah, “Tarih-e Kahve ve Kahvehane der İran”, *Makalat-e Tarihi ve Edebi*, Tehran 1381.

Floor, William, “Talar-e Tavila”, *Muqarnas* 19, (2002).

Galdieri, Eugenio, “Two Building Phases of the Time of Shah Abbas I in the Maydan-i Shah of Isfahan: Preliminary Note”, *East and West* 20 (1970).

Gaube, Heinz ve Wirth, Eugen, *Der Bazar von Isfahan*, Wiesbaden 1978.

Golombek, Lisa, “Urban Patterns in Pre-Safavid Isfahan”, *Iranian Studies* 7, no. 3 (1974).

-----, “The Cult of Saints and Shrine Architecture in the Fourteenth Century”, *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History: Studies in Honor of George C. Miles*, D. Kouymjian (ed.), Beirut 1974.

-----, “Anatomy of A Mosque: Masjed-e Shah in Isfahan”, *Iranian Civilization and Culture*, Charles J. Adams (ed.), Montreal 1973.

Hillenbrand, Robert, “Safavid Architecture”, *Cambridge History of Iran*, sayı 6, *The Timurid and Safavid Periods*, Peter J. Jackson ve Laurence Lockhart (ed.) Cambridge 1986.

Honarfar, Lotfollah, *Ganjineh-ye Asar-e Tarikhi-ye Esfahan*, Isfahan 1967.

İnalçık, Halil, “Fatih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul’un Yeniden İnşası”, *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, sayı 3-4, 1988-1989.

Kafescioğlu, Çiğdem, *Constantinopolis/Istanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital*, University Park, Pa 2009.

Kleiss, Wolfram, “Safavid Palaces”, *Ars Orientalis* 23 (1993).

Koch, Ebba, *Mughal Architecture: An Outline of Its History and Development*, New York 1991.

Lentz, T. W. ve Lowry, G. D., “The Timurid Resonance”, *Timur and the Princely Vision: Persian Art and Culture Culture in the Fifteenth Century*, Los Angeles 1989.

McChesney, R. D., “Four Sources on Shah Abbas’ Building of Isfahan”, *Muqarnas* 5 (1988).

-----, *Waqf in Central Asia*, Princeton 1991.

Necipoğlu, Gülru, *The Age of Sinan*, Princeton 2005.

-----, “Early Modern Floral: The Agency of Ornament In Ottoman and Safavid Cultures”, *Histories of Ornament: From Global to Local*, Gülru Necipoğlu ve Alina Payne(ed.), Princeton 2016.

-----, “Framing the Gaze in Ottoman, Safavid and Mughal Palaces”, *Ars Orientalis*, Sayı: 23, *Pre-Modern Islamic Palaces* (1993).

Rizvi, Kishwar, *The Safavid Dynastic Shrine: Architecture, Religion and Power in Early Modern Iran*, New York 2011.

-----, “The Imperial Setting: Shah Abbas at the Safavid Shrine of Shaykh Safi in Ardabil”, *Safavid Art and Architecture*, Sheila Canby (ed.), Londra 2002.

Streusand, Douglas E., “Ortak Miras, Ortak Açmaz”, *Ateşli Silahlar Çağında İslam İmparatorlukları: Osmanlılar, Safeviler, Babürlüler*, çev. Bahar Fırat. İstanbul 2013.

Yerasimos, Stefanos, “Osmanlı İstanbul’unun Kuruluşu”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun 7 Yüzyılı “Uluslararası Bir Miras”* (25-27 Kasım 1999), İstanbul 2000.

Zarinabaf-Shahr, Fariba, “Economic Activities of Safavid Women in the Shrine City of Ardabil”, *Iranian Studies*, sayı 31-2, *Historiography and Representation in Safavid and Afsharid Iran*, (1998).

Fotoğraf 1: Şeyh Safi Türbesi, Erdebil (Fotoğraf yazara aittir.)

Fotoğraf 2: Nakş-e Cehan Meydanı, İsfahan (Fotoğraf yazara aittir.)

Fotoğraf 3: Hz. Masume Türbesi, Kum (Fotoğraf yazara aittir)

Fotoğraf 4 : Mescid-e Şah, İsfahan (Fotoğraf yazara aittir.)

